

**Inventaris van het archief van
de kiesvereniging(en)
'Nederland & Oranje' te
Rotterdam**

(1901-1945)

Samengesteld door B.J.T. van de Worp

Historisch Documentatiecentrum voor het
Nederlands Protestantisme (1800-heden)
Vrije Universiteit Amsterdam
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam

Collectie nummer: 038
November 2012

Inleiding

De geschiedenis van de Antirevolutionaire kiesvereniging

De Antirevolutionaire Partij (ARP) was sinds haar oprichting een belangrijke speler in het Nederlandse politieke spel, op nationaal, provinciaal en lokaal niveau. De kiesverenigingen vervulden binen het geheel van de partijorganisatie een niet te verwaarlozen rol. De ontsluiting van dit archief stelt de onderzoeker of de geïnteresseerde in de gelegenheid die rol nader te reconstrueren. Hieronder volgt een (in het kader van mijn stage) uitvoerige historische uiteenzetting aan, bestaande uit drie delen. Allereerst volgt een algemeen historisch overzicht van de totstandkoming van de ARP en het functioneren van de kiesvereniging daarin. Vervolgens wordt de blik specifiek op de kiesvereniging(en) ‘Nederland & Oranje’ te Rotterdam gericht. Tot slot volgt een beschrijving van de inhoud van dit archief en de verantwoording van de archivering. Daarna zijn de plaatsingslijst met de daarbij behorende bijlagen aan te treffen.

Van zelfstandige kiesverenigingen naar één partij: de ARP

Het verschijnsel ‘kiesvereniging’ heeft veel oudere papieren dan de eerste politieke partij met een landelijke organisatie en een nationaal programma – de ARP, 1879. Vanaf 1850 waren in den lande kiesverenigingen ontstaan, die zich inspanden om kandidaten van een bepaalde politieke kleur in de Tweede Kamer te laten verkiezen, maar van partijen met een nationale organisatie, zoals we die uit de twintigste eeuw kennen, was geen sprake, al gebruikte men het woord ‘partij’ wel om een politieke richting, zowel in het parlement als daarbuiten, aan te geven. De belangrijkste drie waren de liberale, conservatieve en antirevolutionaire richting. De richting van een kiesvereniging was dikwijls af te leiden uit de naam. ‘Burgerplicht’ of ‘Grondwet’ was een veel voorkomende naam onder liberale verenigingen, ‘Vaderland en Koning’ een typisch conservatieve benaming, terwijl verenigingen van de antirevolutionaire richting vaak deelnamen aan de politieke strijd onder de naam ‘Nederland en Oranje’. De kiesverenigingen opereerden geheel zelfstandig en waren slechts dan actief als er verkiezingen aanstaande waren. Enkele weken voor de Tweede Kamerverkiezingen kwamen zij bijeen om een in hun ogen geschikte kandidaat te stellen en deze bij het kiezerspubliek aan te bevelen door middel van advertenties in landelijke en regionale bladen, of via propagandamateriaal, de zogeheten ‘vliegende blaadjes’. De vertegenwoordigende heren beschouwden partij- of factievorming als een politieke zonde, zij dienden geheel onafhankelijk te zijn. Er bestonden dan ook geen formele banden tussen gelijkgezinde kiesverenigin-

gen of tussen een bepaalde kiesvereniging en Kamerleden. Last of ruggespraak, het was een Kamerlid niet geoorloofd.¹

De eerste antirevolutionaire kiesvereniging werd in 1851 in Amsterdam opgericht.² Dat wil echter niet zeggen dat daarmee het begin van de latere ARP is te duiden. Historici zijn het onderling niet met elkaar eens *wanneer* de antirevolutionaire groepsvorming, en voorts een bewustwording daarvan, precies in de tijd geplaatst moet worden. Waar G. Abma ruim voor 1879 een zichtbare confessionele groepsvorming ziet ontstaan – zij het ongeorganiseerd – en A. Th. van Deursen teruggaat tot 1848, ontwaart R. de Jong dit proces op zijn vroegst in 1868. De Jong meent dat de oprichting van de ARP juist een katalysator was van de partijvorming en het identiteitsbesef.³ De ondergang van het oude politieke bestel, waarin conservatieven en liberalen de dienst uitmaakten, alsmede de ondergang van de conservatieve beweging door het gesloten electorale ‘verbond’ met de katholieken – waardoor zij voor protestanten aan geloofwaardigheid inboette – maakte zijns inziens het ontstaan van de ARP mogelijk.⁴

In zijn dissertatie over de totstandkoming van de moderne kaderpartij schetst de historicus en politicoloog R. Koole de ontwikkeling van politieke partijen aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De ARP behoort in zijn model tot de ‘buitenparlementaire’ partijen, waar hij mee bedoelt dat de partij buiten het parlement ontstaan is.⁵ Het is inderdaad waar dat de geschiedenis van de ARP niet valt niet te verklaren zonder de schoolstrijd, al dankt zij haar ontstaan niet direct aan die strijd. Kern van het antirevolutionaire gedachtegoed was immers het verzet tegen de denkbeelden van de Revolutie, in het bijzonder tegen de volkssoevereiniteit. Dit verzet speelde zich vooral in de Kamer af. Vanaf de jaren vijftig zou het onderwijs evenwel haar belangrijkste speerpunt worden. Buitenparlementaire middelen waren daarbij noodzakelijk.⁶

Het antirevolutionaire Kamerlid G. Groen van Prinsterer wierp zich op als de voorvechter van de christelijke openbare school, maar de schoolwet van 1857 dwarsboomde dit ideaal. Onder leiding van zijn politieke vriend, minister mr. J.J.L van der Brugghen, kwam er een wet tot stand die de nationale gemengde school als norm stelde. Scholen waren voortaan niet meer gebonden aan een bepaalde confessie, hoewel zij volgens artikel 23 bleven opleiden tot christelijke en maatschappelijke deugden – een christendom boven geloofsverdeeldheid, zoals de liberalen wensten. Diens optreden was een bittere teleurstelling voor Groen; hij moest zijn oorspronkelijke ideaal opge-

¹ R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij, 1850-1888* (Hilversum 2001), p. 22-23.

² R. Hagoort, ‘Vijftig jaar partijorganisatie’, *Antirevolutionaire Staatskunde* (driemaandelijks uitgave) 3 (1929), pp. 288-343, aldaar pp. 293-294.

³ Janssens, *De opbouw*, pp. 11-13. Vergelijk met A. Th. van Deursen, ‘Van antirevolutionaire richting naar antirevolutionaire partij, 1829-1871’ in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak (red), *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980* (Hilversum 2001), pp. 11-52, aldaar vanaf p. 22 en in het bijzonder p. 52; en R. de Jong, ‘Antirevolutionaire partijvorming, 1848-1879. Een afwijkende visie’, in: *Jaarboek DNPP 2001* (Groningen 2003), pp. 213-226.

⁴ R. de Jong, ‘Een afwijkende visie’, p. 223.

⁵ R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderde partijorganisatie in Nederland, 1960-1990* (Utrecht 1992), pp. 32-44.

⁶ Vergelijk Van Deursen, ‘Antirevolutionaire partijvorming’, pp. 24 en 30; en De Jong, ‘Een afwijkende visie’, pp. 223-224.

ven. Het streven naar christelijk onderwijs stond sindsdien gelijk aan het bevorderen van bijzonder onderwijs, iets wat Groen tot die tijd had willen voorkomen.⁷ De onderwijswetgeving van 1857 bood evenwel de mogelijkheid concrete politieke doelstellingen ten behoeve van het christelijk onderwijs te formuleren. Met de Vereniging ter bevordering van het Christelijk Nationaal Schoolonderwijs (CNSO, 1860) werd aan dat streven invulling gegeven. Erg succesvol was de vereniging niet, mede omdat Groens verwanten in de Tweede Kamer het onwenselijk achtten zich te binden aan het door de vereniging aangenomen schoolwetprogramma. De onderwijskwestie had de bestaande verdeeldheid onder de protestanten niet treffender bloot kunnen leggen.⁸

Het jaar 1871 kan beschouwd worden als het keerpunt in de wordingsgeschiedenis van de ARP.⁹ Had Groen een proces van bewustwording op gang gebracht, van een georganiseerde richting of partij was nog geen sprake. Dat veranderde toen A. Kuiper op het toneel verscheen. Met zijn persoonlijkheid en organisatietalent was hij, veel meer dan Groen, in staat een stempel te drukken op de gaande ontwikkelingen, zoals in het vervolg zal blijken. Samen met een groepje geestverwanten, waaronder dus Kuiper, stelde Groen een politiek programma op waarin hij pleitte voor de herziening van art. 194 van de grondwet. De vrije school zou, in tegenstelling tot de staatsschool, de regel moeten zijn. Daarnaast voerde de groep een pleidooi voor meer evenredigheid in het kiesstelsel, oftewel verlaging van de drempel voor het censuskiesrecht werd noodzakelijk geacht. Tot slot achtte men een ‘zedelijke binding’ van antirevolutionaire kandidaten aan het voornoemde programma gewenst. Op deze wijze hoopte de groep met haar actie lokale kiesverenigingen te bewegen kandidaten te stellen die dit programma konden onderschrijven.¹⁰

De hand van Kuiper was hierin reeds zichtbaar, want met het voorstel van consensusverlaging ging hij verder dan Groen eigenlijk wilde. Bovendien was het aan Kuiper te danken dat de verkiezingspropaganda in de christelijke pers enigszins gecoördineerd verliep. Succes bracht het niet, integendeel, de verkiezingen waren een teleurstellende exercitie: geen van de door Groen naar voren geschoven kandidaten werd verkozen. Kuiper zag daarin reden temeer om tot politieke organisatie over te gaan.¹¹ Een nieuw initiatief kondigde zich spoedig aan. Onder leiding van J. Voorhoeve werd in 1872 het

⁷ D. Th. Kuiper, ‘Van volkspetitionnement tot kleine luyden. Een schets van de hoofdlijnen van de ontwikkelingen van de ARP van 1848 tot 1973’ in: *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP* (Den Haag 1975), pp. 7-89, aldaar pp. 8-13. Van Deursen, ‘Antirevolutionaire partijvorming’, pp. 30-32.

⁸ Kuiper, *Kleine luyden*, p. 17.

⁹ R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1996), p. 96. Kuiper, *Kleine luyden*, p. 17.

¹⁰ Koole, *Politieke partijen in Nederland*, p. 96.

¹¹ Van Deursen, ‘Antirevolutionaire partijvorming’, pp. 50-52. Waar Kuiper wenste dat de vier aftredende antirevolutionaire Kamerleden herkozen werden (het betreffen Bichon van IJsselmonde, Van Lynden Sandenburg, Saaymans Vader en Van Wassenaer van Catwijck), gaf Groen, buiten Kuiper om, aan dat slechts drie kandidaten (namelijk Kuiper, Keuchenius en Van Otterloo) in zijn ogen werkelijk de antirevolutionaire richting vertegenwoordigden. Daarmee distantieerde hij zich van de aftredende ‘antirevolutionaire’ Kamerleden, die er zijns inziens een conservatieve staatsopvatting opnhielden, omdat zij zich niet wensten te binden aan een politiek programma.

Anti-Schoolwetverbond (ASW) opgericht, met als doel ‘eene wijziging van artikel 194 GW waardoor het vrije onderwijs regel en het staatsonderwijs aanvulling kan worden’, waarbij gebruik gemaakt diende te worden van de volgende middelen: ‘het bewerken der publieke opinie, het petitionnement bij de overheid en het oefenen van invloed bij de verkiezingen.’ Kortom: ‘een massa-organisatie met plaatselijke afdelingen, een propaganda-apparaat, dat zorgt voor de populaire lectuur, een kort, duidelijk omschreven op een beperkt doel toegespitst program.’¹²

Formeel was het Anti-Schoolwetverbond een doelorganisatie, maar het gegeven dat voornamelijk sympathisanten van de antirevolutionaire richting lid waren, leidde tot een toenadering tussen de antirevolutionaire kiesverenigingen en de plaatselijke afdelingen van het verbond. Gedurende de Tweede Kamerverkiezingen van 1873 werkten zij zodanig samen, dat per district één antirevolutionaire kandidaat gesteld werd. Als lid van het hoofdbestuur wenste Kuiper intussen een omvorming van het Anti-Schoolwetverbond tot een algemene kiezersorganisatie. Het grote verzet daartegen – hoewel een meerderheid uiteindelijk instemde met Kuypers gekoesterde wens – noopte hem echter tot het varen van een andere koers. Het Centraal Comité van de antirevolutionaire kiesvereniging te Amsterdam, waar Kuiper eveneens in participeerde, kreeg de gelegenheid de leidende rol wat betreft de politieke organisatievorming naar zich toe te trekken ten koste van het sterk verdeelde ASW.

Onder de antirevolutionaire vertegenwoordigers in de Tweede Kamer bestonden veel twijfels over de activiteiten van Kuiper. Men vreesde een democratische denkrichting, waardoor Kamerleden gebonden zouden zijn aan de uitspraken van het kiezersvolk. De tijd leek daarvoor nog niet rijp. Het teleurstellende verloop van de verkiezingen van 1877 was voor Kuiper echter het startsein om concreet werk te maken van een Algemene Antirevolutionaire Kiezersbond. Uitgangspunt vormde een programma dat hij op verzoek van de kiesvereniging van Gouda had uitgebracht. Zo verscheen in 1878 *Ons Program*. De antirevolutionaire kiesverenigingen zouden optreden in een vast verband, zich binden aan het opgestelde programma en een gekozen Centraal Comité zou kandidaten aanbevelen. Op 3 april 1879 werd een vergadering gehouden met de antirevolutionaire kiesverenigingen en afdelingen van het ASW. Kuiper zette uiteen hoe de antirevolutionaire beweging zich de afgelopen decennia had ontwikkeld en dat zij genoodzaakt was een degelijke partijorganisatie op te zetten wilde zij daadwerkelijk een rol van betekenis spelen.¹³ Unaniem stemden de aanwezigen in met het door Kuiper opgestelde beginselprogramma en het ‘Concept-Reglement voor het Centraal Comité van Anti-revolutionaire Kiesvereeningen’.¹⁴ ‘s Lands eerste politieke partij was daarmee een feit.¹⁵

¹² Geciteerd in Kuiper, *Kleine luyden*, p. 20.

¹³ R. Janssens, ‘Antirevolutionaire organisatievorming, 1871-1879’ in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak (red), *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980* (Hilversum 2001), pp. 53-72.

¹⁴ *Ibidem*, p. 72.

¹⁵ Deze stelling wordt overigens door R. de Jong in twijfel getrokken. Zijn inziens komt die eer de Algemeene Kiesvereening toe. Zie daarvoor: ‘De Algemeene Kiesvereening, 1868-1875. De eerste politieke partij van Nederland’ in *Jaarboek DNPP 1999* (Groningen 2000), pp. 240-249.

De kiesvereniging als het hart van de partijorganisatie

Ondanks dat de statuten vermeldden dat het Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen ‘geen besturende, maar uitsluitend een leidende bevoegdheid heeft’ en het gezag niet bij haar maar bij de Deputatenvergadering berustte,¹⁶ kreeg zij van begin af aan het verwijt centralistisch te opereren en de zelfstandigheid van de kiesvereniging aan te tasten. Geheel onterecht was die kritiek niet, want wanneer een aangesloten kiesvereniging een kandidaat stelde die niet instemde met *Ons Program*, moest zij de financiële en morele steun van het Centraal Comité ontberen.¹⁷ Toch werd het succes van de ARP juist bepaald door de autonomie van de kiesverenigingen. Laten we ons daarom nader verdiepen in het functioneren van de kiesvereniging binnen het geheel van de partijorganisatie.

‘De organisatie der districten, ook voor de verkiezing van leden der Provinciale Staten alsmede de zaak der Gemeenteraadsverkiezingen moet ijverige ter hand worden genomen. Thans is er animo,’ betoogde Kuyper na de Tweede Kamerverkiezingen van 1879.¹⁸ Een wijziging in de structuur van de organisatie was hiervoor echter een vereiste: districtsverenigingen moesten onderafdelingen creëren, die met behulp van ‘agenten’ een netwerk dienden te vormen. De politieke landkaart van de jaren 1880 zag er heel anders uit dan tegenwoordig. Het land was opgedeeld in 43 kiesdistricten¹⁹, waarbij elke afgevaardigde 45.000 inwoners vertegenwoordigde. De bevolkingsgroei en de voortdurende uitbreiding van het kiesrecht noopten dan ook tot een herhaalde herindeling van de kiesdistricten.²⁰ Aangezien kiesdistricten niet altijd aan gemeentegrenzen gebonden waren, leidde dat tot complexe situaties voor de partijorganisatie, immers kiesverenigingen waren allereerst plaatselijk georganiseerd.

Indien meerdere Gemeenten tot éénzelfde District behooren, verkiezen de plaatselijke Kiesverenigingen saâm een Centrale d.i. een Districtsbestuur. [...] In Gemeenten van één District is het bestuur van de plaatselijke vereeniging zelf Centrale of Districtsbestuur. En in geval de Gemeente meerdere Kiesdistricten insluit, heeft elk District een Centrale of een Districtsbestuur, en hebben bovendien alle Districten saâm een Bondsbestuur.²¹

In principe vaardigde elke plaatselijke kiesvereniging ten minste één lid af naar de Deputatenvergadering, die haar goedkeuring moest geven aan de

¹⁶ *Statuten der Georganiseerde Antirevolutionaire Partij* [1917], p. 3. HCD, archief nr. 396 (ARKV Zierikzee), inv. nr. 21. De oudste versie van de statuten stammen uit november 1896.

¹⁷ R. Janssens, ‘Eenheid en verdeeldheid, 1879-1894’ in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak (red), *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980* (Hilversum 2001), pp. 73-92, aldaar pp. 73-74.

¹⁸ Kuyper geciteerd in Hagoort, ‘Vijftig jaar partijorganisatie’, p. 319.

¹⁹ Er bestond onderscheid tussen enkelvoudige, dubbele of meervoudige districten. In het eerste geval vaardigde het district slechts één persoon af, terwijl in dubbele of meervoudige districten minstens twee kandidaten verkozen werden.

²⁰ J. Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004), pp. 23-24.

²¹ *Statuten der Georganiseerde Antirevolutionaire Partij*, pp. 12-13 (art. 6).

door het Centraal Comité genomen besluiten.²² Tevens zond elk districtsbestuur één afgevaardigde naar voornoemde vergadering, waaruit het Centraal Comité gekozen werd. Het doel van de kiesvereniging was drieërlei. Allereerst behoorde zij de antirevolutionaire beginselen stelselmatig te propageren. Daarnaast was het haar taak ‘het doen kiezen van belijders van deze beginselen’ in de verschillende vertegenwoordigde lichamen. Tot slotte diende zij elke uitsluiting uit ambten en bedieningen tegen te gaan – een vorm van emancipatie dus.²³ Voor deze doelstellingen was een Centraal Comité niet direct nodig, maar andersom had het wel de kiesverenigingen nodig om de centraal genomen besluiten uit te kunnen voeren.

De eerdere uitspraak van Kuiper ten spijt, de antirevolutionaire gemeentepolitiek bleef een ondergeschoven kindje. Vijftig jaar naar de oprichting van de ARP stelde H. de Wilde in het jubileumboek *Schrift en Historie* (1928) dat de aandacht destijds teveel gericht was op de Tweede Kamer, hoewel die keuze in zijn ogen te rechtvaardigen was: de taak die de provincie en de gemeente te verrichten had, was anno 1928 in omvang en betekenis niet te vergelijken met 1878.²⁴ Toch is het Kuiper zelf geweest die meende dat lokale politiek geen principiële beginselen betrof maar enkel politieke doeleinden. Derhalve achtte hij het in eerste instantie niet nodig dat er lokaal een antirevolutionaire partij, vergelijkbaar met die in de Tweede Kamer, werd opgericht.²⁵

De uitbreiding van het electoraat in 1888 en 1897 betekende een stimulans voor de partijorganisatie. Inmiddels waren er in 1888 154 kiesverenigingen bij het Centraal Comité aangesloten, een aantal dat in de jaren daarna bleef groeien.²⁶ De sterke centralistische partijstructuur, zichtbaar in de door het Centraal Comité opgestelde statuten, vormde allerm minst een belemmering voor het functioneren van de kiesvereniging. (Potentiële) kiezers dienden zij bekend te maken met het antirevolutionaire gedachtegoed. Men werd er op gewezen dat de christelijke of antirevolutionaire beginselen geldingskracht hadden op alle terreinen des levens. Met andere woorden, er werd een beroep gedaan op hun christenplicht. Het organiseren van vergaderingen en het voeren van een permanente campagne vergden zo de nodige tijd van de kiesvereniging.²⁷ Zowel het groeiende electoraat als de toename van het aantal (propaganda-) activiteiten leidde tot het oprichten van nieuwe kiesverenigingen. In 1913 werd in Hendrik-Ido-Ambacht bijvoorbeeld besloten een tweede kiesvereniging in het leven te roepen om effectiever en doelgerichter

²² Elke kiesvereniging, groot of klein, vaardigde standaard één lid af. Voor elke vijftig leden mochten kiesverenigingen een extra lid afvaardigen.

²³ Ibidem, p. 12 (art. 5).

²⁴ H. de Wilde, ‘De Antirevolutionaire Partij in Provincie en Gemeente’ in: *Schrift en Historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der Georganiseerde Antirevolutionaire Partij, 1878-1928* (Kampen 1928), pp. 365-387, aldaar pp. 369-371.

²⁵ Janssens, ‘Eenheid en verdeeldheid’, p. 77.

²⁶ R.A. den Ouden, ‘De Anti-Revolutionaire Partij in den lande. Geschiedenis van organisatie en pers’ in: *Schrift en Historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der Georganiseerde Antirevolutionaire Partij, 1878-1928* (Kampen 1928), pp. 389-418, aldaar p. 403. Tien jaar later was het aantal de 250 gepasseerd.

²⁷ R. Kuiper, ‘Uit het dal omhoog, 1894-1905’ in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak (red), *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980* (Hilversum 2001), pp. 93-112, aldaar pp. 104-107.

te kunnen opereren.²⁸ Het totale aantal kiesverenigingen liep daarmee op tot ongeveer 600 in 1928.²⁹ Intussen was er een wirwar aan juridische vormen ontstaan: de wijk-, dorps- of districtskiesvereniging en de centrale of gemeentelijke kiesvereniging.

De Pacificatie van 1917, waarin de confessionelen hun steun gaven aan de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in ruil voor gelijke financiering van de openbare en de bijzondere school, bracht eveneens een wijziging in het kiesstelsel en daarmee in de organisatie van de ARP aan. De nieuwe Kieswet verdeelde het land in 18 kieskringen. Een corresponderend aantal Kamerkieskringcentrales, waarin kiesverenigingen vertegenwoordigd waren, verzorgde de kandidaatstelling bij de Tweede Kamerverkiezingen, iets wat de Statencentrales deden bij de Provinciale verkiezingen. De federatieve opbouw van de partij kwam hiermee sterker tot uitdrukking dan voorheen. Vanwege de als maar uitdijende organisatie was het niet langer meer mogelijk dat elke plaatselijke kiesvereniging een afgevaardigde zond naar de Deputatenvergadering. De oprichting van het Centralen Convent, een vergadering waarin afgevaardigden van de eerder genoemde Kamer- en Statencentrales bijeenkwamen, was een ‘tussenoplossing’ om in een kleiner verband ‘tot rustige en brede behandeling van zaken’ te komen in plaats van de massale Deputatenvergadering.³⁰

Spil van het geheel bleef evenwel de kiesvereniging. Feitelijk was zij ‘de plaatselijke centrale van de partij-werkzaamheden’.³¹ Aldaar werden de besluiten genomen over de vaststelling van de kandidatenlijsten voor de gemeenteraadsverkiezingen en een bijdrage geleverd aan de totstandkoming van de kandidatenlijsten voor Staten- en Tweede Kamerverkiezingen. De plaatselijke kiesverenigingen waren gerechtigd kandidaten voor te dragen voor de zogeheten groslijst, waaruit het Centraal Comité, met behulp van de Centrales, een advieslijst uit opstelde, waarover de kiesverenigingen vervolgens hun oordeel mochten uitspreken. Hetzelfde gold voor beslissingen inzake het Program van Actie, zij het in de vorm van het indienen van amendementen. Tot de andere taken van de kiesvereniging behoorden het bijdragen aan de meningsvorming van haar leden, via sprekers op openbare vergaderingen, het organiseren van gespreksgroepen of de verspreiding van verenigingsblaadjes. Organisatorisch maakte men onderscheid tussen de centrale of gemeentelijke en de districts- of dorpskiesvereniging. Onderlinge betrokkenheid en het plaatselijke belang waren dermate groot, dat men een te grote kiesvereniging schadelijk achtte. In grote steden leidde dat tot splitsing, terwijl op het platteland de dorpen die tot één gemeente behoren, elk een eigen kiesvereniging hadden.³² In beide gevallen hielden zij contact door middel van één centrale gemeentelijke kiesvereniging, ter bevordering van de samenwerking en ter ‘bespreking en bevordering van hetgeen in het al-

²⁸ Notulen van de ledenvergadering van de Antirevolutionaire kiesvereniging ‘Nederland en Oranje II’, 27 januari 1913. HDC, archief nr. 689 (ARKV Hendrik-Ido-Ambacht), inv. nr. 7.

²⁹ Den Ouden spreekt over kiesverenigingen zonder onderscheid te maken naar juridische vorm. Zie: ‘De Anti-Revolutionaire Partij in den lande’, p. 416.

³⁰ Den Ouden, ‘De Anti-Revolutionaire Partij in den lande’, pp. 412-413. Zie tevens W.R. van der Sluis, *Wegwijs in de A.R. Partij* (Den Haag 1964).

³¹ Van der Sluis, *Wegwijs in de A.R. Partij*, p. 6.

³² *Ibidem*, pp. 6-14.

gemeen tot de belangen der vereenigingen behoort en met haar bestaan verband houdt.’³³

Na de Tweede Wereldoorlog waren het juist de plaatselijke kiesverenigingen die de aanzet gaven tot de toenadering met andere christelijke politieke partijen, in de meeste gevallen betrof dat de Christelijk-Historische Unie (CHU). De Antirevolutionaire en de Christelijk-historische kiesvereniging van Velsen deden in 1962 bijvoorbeeld gezamenlijk een brief uitgaan naar allerlei geledingen van beide partijen om vooral werk te maken van samenwerking en zelfs tot een fusie te komen.³⁴ Sinds de jaren zestig waren christendemocratische fracties op gemeentelijk niveau eerder regel dan uitzondering – hoewel de Katholieke Volkspartij (KVP) daar dikwijls niet bij betrokken was. In 1975 gaven de Antirevolutionaire kiesverenigingen hun toestemming om als ARP op te gaan in het Christen-Democratisch Appèl (CDA) als federatie. De jaren daarna stonden vooral in het teken van discussie over de ontwerpstatuten en te varen politieke koers van de nieuwe fusiepartij. De Antirevolutionaire kiesverenigingen kwamen daardoor weinig toe aan het varen van een eigenstandige koers. De betrokkenheid bij het besluitvormingsproces, al was het in getrapte vorm, onderstreept nogmaals het belang van de kiesvereniging. Het samensmelten van de ARP, de CHU en de KVP op gemeentelijk niveau betekende immers voor de Antirevolutionaire kiesverenigingen dat zij, na een levensduur van ruim honderd jaar, hun einde naderden en dat zij zouden opgaan in een CDA-afdeling.³⁵

Daarmee kwam een einde aan de rijke geschiedenis van de ARP, waarin de kiesvereniging, ondanks haar verplichtingen jegens het Centraal Comité, als onderdeel van een zeer grootschalige en goed georganiseerde partijorganisatie, haar dienst onverminderd heeft bewezen.

De kiesvereniging(en) Nederland & Oranje te Rotterdam

Voor het archief van de Rotterdamse kiesvereniging ‘Nederland en Oranje’ moeten we weer terug in de tijd. Gedurende de periode 1901-1905 regeerde het kabinet-Kuyper, dat steunde op antirevolutionairen en katholieken, terwijl de vrij-antirevolutionairen en de christelijk-historischen het kabinet vanuit de Tweede Kamer steun verleenden. Zowel bij de sociaaldemocraten als bij de liberalen riep het kabinet veel weerstand op. Als reactie op de spoorwegstaking van 1903 produceerde het kabinet namelijk de zogeheten ‘worgwetten’, waarmee stakingen in bepaalde sectoren – waaronder de spoorwegen – onmogelijk werden gemaakt. Het leverde Kuyper blijvende haat op van de kant van de sociaaldemocraten. De liberalen daarentegen waren vooral ontsteld over de wet op het Hoger Onderwijs, die meer ruimte gaf aan bijzondere scholen. Daarnaast speelde er nog de discussie rondom de Tariefwet. De vijandschap jegens Kuyper was zo groot, dat de Tweede Kamerverkiezingen van 1905 ook wel de ‘anti-Kuyperverkiezingen werden

³³ *Reglement Centraal Verband A.R. kiesverenigingen Gemeente Renkum* (z.p. z.d.), art. 2. HDC, archief nr. 440 (ARKV Renkum), inv. nr. 15.

³⁴ Brief van C.H.U./A.R.P. kiesverenigingen Velsen, 31 oktober 1962. HDC, archief nr. 396 (ARKV Zierikzee), inv. nr. 6.

³⁵ De betrokkenheid van de plaatselijke kiesverenigingen is te reconstrueren aan de hand van de brieven van het Centraal Comité en de federatie van het CDA. Zie bijvoorbeeld inkomende post bij de kiesvereniging Wateringen-Kwintsheul: HDC, archief nr. 432, in het bijzonder inv. nr. 7.

genoemd.³⁶ De christelijke partijen wensten daarentegen dat Kuiper in een tweede ambtstermijn zijn beleid kon voortzetten. Om die reden werkten zij eendrachtig samen om te voorkomen dat de niet-christelijke partijen een meerderheid zouden halen.

De intensieve samenwerking tussen de christelijke politieke partijen enerzijds, en de scherpe anticampagne van de liberalen en sociaaldemocraten jegens voornoemde anderzijds, was reeds bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1904 in Rotterdam zichtbaar. Deze verkiezingen waren vooral daarom interessant omdat vanuit de Provinciale Staten de Eerste Kamer verkozen werd. De vraag of de christelijke partijen aldaar wel of geen meerderheid zouden krijgen, hing grotendeels af van de stembusuitslag in Zuid-Holland. Daarom maakt niet alleen het propagandamateriaal van de (centrale) antirevolutionaire kiesvereniging(en) Nederland en Oranje te Rotterdam onderdeel uit van dit archief, maar eveneens dat van de andere partijen, waarmee respectievelijk samengewerkt en geconcurrerd werd. Samenwerking – of concreter: stembusakkoorden – en felle agitatie kenmerkten nu eenmaal de verkiezingen aan het begin van de twintigste eeuw. Circulaires van politieke partijen die het gedachtegoed en de kandidaten van de ARP bestreden hebben, zijn derhalve bewaard gebleven.

Verantwoording

Het archief is verre van compleet: het bevat slechts een gedeelte van de notulen van de centrale antirevolutionaire kiesvereniging en verder voornamelijk verkiezingsmateriaal van de districts Kiesverenigingen. De opmerkelijke lezer zal een verschil constateren in de naamgeving van de overkoepelende vereniging. Rond het jaar 1918 – opmerkelijk genoeg ontbreken de notulen van de periode 20 april 1917 tot 24 december 1918 – is de partijstructuur van de overkoepelende kiesvereniging ‘Nederland en Oranje’ klaarblijkelijk gewijzigd en is men van een bond overgegaan naar een centrale kiesvereniging. Elk district (Rotterdam was destijds verdeeld in vijf kiesdistricten³⁷), had een eigen antirevolutionaire kiesvereniging, die haar eigen campagne voerde en samenwerkte met katholieke en christelijk-historische kiesverenigingen. Wat betreft het laatste, daarin vervulde de centrale kiesvereniging een belangrijke rol door stembusakkoorden te sluiten met verwante partijen. Dit kon betekenen dat antirevolutionaire kiezers in het ene district een kandidaat van christelijk-historisch huize moesten steunen, en in het andere district precies andersom, om op deze wijze de kans op een zetel voor de rechtse partijen te vergroten.

Het archief werd zonder duidelijke orde aangetroffen. Daarom is ervoor gekozen een ordening aan te brengen waarbij het onderscheid tussen de periodieke verkiezingen voor de gemeenteraad en de Provinciale Staten helder is (het propagandamateriaal vormt per verkiezing een eenheid). Vervolgens is, voor zo ver mogelijk (in ieder geval voor Provinciale Statenverkiezingen van 1904), het materiaal weer uitgesplitst per kiesdistrict. Het betreffende mate-

³⁶ R. Kuiper, ‘Uit het dal omhoog, 1894-1905’, aldaar pp. 107-110.

³⁷ Voor een kaart betreffende de districtsindeling zie: R. de Jong, H. van der Kolk en G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart, 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011), pp. 55, 58, 61, 63 en 65. Uit de kaartjes blijkt dat Rotterdam voor de Tweede Kamer vooral ‘linkse’ (d.i. niet-confessionele) Kamerleden afvaardigde.

riaal is zodoende voor zowel het soort verkiezingen als voor een bepaald kiesdistrict op snelle wijze te achterhalen.

Dubbele stukken zijn verwijderd uit het archief.

Deze inventaris is samengesteld door B.J.T. van de Worp, die gedurende de periode september 2012 tot en met januari 2013 als masterstudent geschiedenis stage liep bij het HDC. Hij heeft in die periode de inventarissen van de antirevolutionaire kiesverenigingen van Eindhoven, Hendrik-Ido-Ambacht, Muiden/Muiderberg, Renkum, Rotterdam, Wateringen-Kwintshuil en Zierikzee samengesteld.

Amsterdam, november 2012

Inventaris

I. STUKKEN VAN ALGEMENE AARD

Notulen

- 1 Notulen van de vergaderingen van het bestuur van de 'Bond van Antirevolutionaire kiesverenigingen Nederland en Oranje' in Rotterdam, 1911-1917.
1 deel
- 2 Notulen met losse stukken van de bestuurs- en ledenvergaderingen van de Centrale Antirevolutionaire kiesvereniging 'Nederland en Oranje' in Rotterdam, 1918-1931.
1 deel

II. STUKKEN VAN BIJZONDERE AARD

Oprichting en organisatie

- 3 *Reglementen voor de Antirevolutionaire Kiesverenigingen 'Nederland en Oranje' te Rotterdam* (Rotterdam 1901).
1 stuk
- 4 Circulaire van het Centraal Comité aan de besturen van de Antirevolutionaire Kiesverenigingen betreffende de naoorlogse reorganisatie van de ARP, [1945].
1 stuk

Verkiezingen

- 5 Afleveringen van *De Rotterdammer* betreffende de Provinciale Statenverkiezingen in de stad Rotterdam, 1904.
3 stukken
- 6 Circulaire van het Provinciaal Comité van de Antirevolutionaire Partij betreffende de Provinciale Statenverkiezingen, 1904.
1 stuk
- 7-12 Circulaires, strooibiljetten en ander propagandamateriaal afkomstig van de deelnemende politieke partijen betreffende de

Provinciale Statenverkiezingen in de kiesdistricten Rotterdam I-V, 1904.

6 omslagen

7. Kiesdistrict Rotterdam I
8. Kiesdistrict Rotterdam II
9. Kiesdistrict Rotterdam III
10. Kiesdistrict Rotterdam IV
11. Kiesdistrict Rotterdam V
12. Kiesdistrict Rotterdam I-V

NB. Het gaat om propagandamateriaal van de 'Vrijzinnig-Politieke Propaganda-club' en de 'Vooruitstrevend Liberale Kiesvereniging Rotterdam', die niet specifiek één kiesdistrict betreffen.

- 13-14 Propagandamateriaal afkomstig van de deelnemende politieke partijen betreffende de verkiezingen voor de gemeenteraad in Rotterdam, 1908, 1911.
2 omslagen
13. Kiesdistricten Rotterdam I en II, 1908
 14. Kiesdistricten Rotterdam I, II en IV, 1911
- 15 Propagandamateriaal (m.n. circulaires) afkomstig van de samenwerkende politieke partijen betreffende de Provinciale Statenverkiezingen in het kiesdistrict Rotterdam I, 1911.
1 omslag
- 16 Krantenknipsels betreffende de verkiezingen voor de gemeenteraad en de Provinciale Staten te Rotterdam, 1911.
1 omslag
- 17 Dossier, bestaande uit krantenknipsels en aantekeningen, [van de secretaris van Antirevolutionaire Raadsfractie] betreffende de wethoudersverkiezingen, 1935.
1 stuk
- 18 Lijsten betreffende de uitslagen van diverse verkiezingen gedurende de periode 1918-1946 in de stad Rotterdam, z.d.
1 omslag
- 19 Strooibiljetten van de Antirevolutionaire kiesvereniging 'Nederland en Oranje' te Rotterdam en een circulaire van de 'Handelsvereniging Rotterdam', z.d.
3 stukken
- NB. Het is onduidelijk om welke verkiezingen en welk jaar het gaat.

Miljoenplan

- 20 Brochure *Een offer* (Rotterdam 1920) en krantenknipsels betreffende de uitwerking van het 'Millioenplan' te Rotterdam, 1920, 1921.
3 stukken

Eigen uitgaven

- 21 Afleveringen van *Stemt Anti-Revolutionair. Propagandablad verspreid door de Centr. A.-R. Kiesvereniging te Rotterdam* 2-4 (1919) en 3-4 (1923), 1919, 1923.
1 omslag

Niet nader in te delen stukken

- 22 Circulaire een 'Anti-revolutionaire kiesvereniging Nederland en Oranje', [1904].
1 stuk
NB. Het stuk is vermoedelijk van een andere antirevolutionaire kiesvereniging met dezelfde naam.
- 23 Kranten(knipsels) en een circulaire betreffende de Provinciale Statenverkiezingen in de kiesdistricten Dordrecht, Gorinchem, Scheveningen, Schiedam en Sliedrecht, 1904.
1 omslag

III. DOCUMENTATIE EN BIBLIOTHEEK

- 23 Brochures geschreven door Hugo Kingmans betreffende het partijwezen van de ARP, 1921.³⁸
1 omslag

³⁸ Het gaat om de volgende titels:
Der vrouwen plicht (Borculo 1921); *Weerloos of weerbaar?* (Borculo 1921); *De Anti-Revolutionaire Pers* (Borculo 1921) en *De Anti-Revolutionaire Partij* (Borculo 1921).

BIJLAGE

Uit het archief verwijderde stukken

Dubbele stukken

Manifest van de 'Algemeene Havenarbeidersvereniging Streven naar Vooruitgang' betreffende de gezamenlijke organisatie van de Rotterdamse havenarbeiders, z.d. (overgebracht naar het stadsarchief Rotterdam).